

رهیافت‌هایی در علوم قرآن و حدیث، سال چهل و نهم، شماره ۱، شماره پیاپی ۹۸
بهار و تابستان ۱۳۹۶، ص ۱۰۰-۷۵

«تفسیر القرآن» ابن ماهیار (ره)؛ اصالت، مصادر و محتوا*

دکتر علی راد^۱

دانشیار پردیس فارابی دانشگاه تهران

Email: ali.rad@ut.ac.ir

فاطمه غلامشاهیان

دانش آموخته کارشناسی ارشد، دانشگاه قرآن و حدیث قم

Email: gholamshahif@yahoo.com

چکیده

محمد بن العباس بن علی بن مروان مشهور به ابن ماهیار از جمله محدثان پرکار معاصر کلینی است. او دارای آثار متعدد از جمله کتابی با عنوان التفسیر الکبیر داشته است. این کتاب در چهار بخش «تأویل ما نزل فی النبی (ص)، تأویل ما نزل من القرآن فی اهل بیت (ع)، تأویل ما نزل فی شیعتهم، تأویل ما نزل فی أعدائهم»، حاوی ۵۶۳ روایت، منبعی شناخته شده و مرجعی مهم برای مفسران بعد از قرن چهارم بوده است؛ استنادات فراوان به تفسیر ابن ماهیار از سوی مفسران و محدثان شیعی قرن چهارم به بعد، نشان دهنده اصالت این اثر در تاریخ تفسیر امامیه می‌باشد و ادله متعدد رجالی، تراثی و تاریخی این اصالت را تأیید می‌کنند. محتوای اصلی این کتاب اعتقادی - کلامی بوده و محور روایات آن، امامت و ولایت ائمه (ع) و فضائل آنان می‌باشد. نتایج گونه شناسی روایات تفسیر القرآن ابن ماهیار بیشترین فراوانی را برای روایات جری و تطبیق و کمترین تعداد به روایات معنا شناخت را نشان داد.

کلیدواژه‌ها: تفسیر ابن ماهیار، تفاسیر مفقود امامیه، تفسیر روایی، گونه شناسی احادیث.

* تاریخ وصول: ۱۳۹۴/۰۴/۱۷؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۵/۰۹/۰۷.

مقاله حاضر گزارشی از نتایج یکی از طرح‌های پژوهشی دانشگاه قرآن و حدیث قم می‌باشد.

۱. نویسنده مسئول

مقدمه

محمد بن العباس بن علی بن مروان بن ماهیار (رجال النجاشی، ۳۷۹؛ الفهرست الطوسی، ۴۲۳؛ معالم العلماء، ۱۴۳؛ خلاصة الأقوال من معرفة أحوال الرجال، ۱۶۱؛ نقد الرجال، ۲۵۶؛ رجال الطوسی، ۴۴۳ - ۴۴۴؛ رجال ابن داود، ۳۱۷؛ أمل الآمل، ص ۲۹۱؛ أعيان الشیعة، ص ۱۲۶، ج ۲، ص ۲۶۲ - ۲۷۱؛ تعلیقة أمل الآمل، ص ۱۶۴ - ۱۶۳) با کنیه ابوعبدالله البرزازی (همان) و معروف به ابن الحجاج (رجال النجاشی، ۳۷۹؛ خلاصة الأقوال، ۱۶۱؛ فهرست طوسی، ۴۲۳؛ ایضاح الاشتباه، ۲۸۸؛ أعيان الشیعة، ۲/ ۲۶۲) یا ابن الحجاج (معالم العلماء، ۱۴۳؛ رجال الطوسی، ۴۴۴ - ۴۴۳؛ رجال ابن داود، ۳۱۷؛ أمل الآمل، ۲/ ۲۹۱) است. در کتب تراجم و فهرس فقط به ذکر نام و نسب وی اکتفا شده است و از قبیله و اجداد او سخنی به میان نیامده است؛ هر چند می‌توان حدس زد که اصالت وی از فارس باشد زیرا ماهیار واژه‌ای فارسی است. در مورد تاریخ ولادت و وفات او اطلاع دقیقی در کتب وجود ندارد؛ اما از آن جا که هارون بن موسی التلعکبری (رجال الطوسی، ۴۴۴ - ۴۴۳؛ رجال النجاشی، ۳۷۹؛ فهرست طوسی، ۴۲۳) متوفای ۳۵۸ ق در سال ۳۲۸ ق از ابن ماهیار اجازه روایت داشته است او را فقیه، مفسر، محدث، راوی اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم می‌دانند و همچنین او را هم عصر کلینی دانسته‌اند. (رجال النجاشی، ۳۷۹؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ۴/ ۲۴۲، ۳/ ۳۰۶ - ۳۰۵، ۱۹/ ۳۰) همچنین محل زندگی ابن ماهیار مشخص نیست و فقط برخی او را از منطقه «باب الطاق» بغداد دانسته‌اند (موسوعة طبقات الفقهاء، ۴/ ۴۰۵). با توجه به مشایخ و شاگرد ابن ماهیار که بیشتر آن‌ها از اهالی بغداد و بصره هستند، می‌توان گفت ابن ماهیار سالیانی را در بغداد زیسته است. رجالیان امامیه ابن ماهیار را با جلالت قدر و منزلتی والا ستوده‌اند. نجاشی وی را «ثقة ثقة من أصحابنا، عین، سدید، کثیر الحدیث و...» خوانده است (رجال النجاشی، ۳۷۹). در رجال علامه حلی و ابن داود نیز مشابه همین تعبیر آمده است. (رجال ابن داود، ۳۱۷؛ خلاصة الأقوال فی معرفة أحوال الرجال، ۱۶۱) ابن طاووس وی را «الشیخ العالم، الثقة الثقة، المشهور بثقته و تزکیة و...» خوانده (الیقین باختصاص مولانا علی (ع) بإمرة المؤمنین، ۴۶۱ و ۲۸۸ و ۱۰۵) و علامه مجلسی از او با عنوان «الشیخ الجلیل» یاد کرده است (بحار الأنوار، ۱/ ۱۳). همه این عبارات حاکی از این است که ابن ماهیار دارای ابعاد شخصیتی والا است و او را با اوصافی ستوده‌اند که نشانگر اعتماد و اطمینان به فرد، پیراستگی او از عیب و نقص یا عدم این امور است. این اوصاف با توجه به عدم تقیید به بعد خاص، ارتباط مستقیمی با شئون حدیثی دارند؛ چرا که در حوزه حدیث، یکی از ابتدایی‌ترین شروط پذیرش حدیث راوی، اعتماد و اطمینان به اوست (روح الله، شهیدی، ملاک‌های قدما در ارزیابی و نقد حدیث در آینه فهرست‌های رجالی، حدیث اندیشه، ۱۴۰۳/۳) و الفاظی چون کثیر

الحديث، حجم احادیث و عباراتی همچون ثقة ثقة من أصحابنا، عین و سدید، جایگاه و موقعیت راوی در جامعه شیعه را نشان می‌دهد. در مورد شخصیت علمی ابن ماهیار همین بس که او دارای آثار و کتب بسیار در موضوعات متنوع و مختلف بوده و از محضر اساتید و مشایخ بزرگ امامیه بهره جسته و حدیث نقل کرده است. (مستدرکات أعيان الشيعة، ۶/ ۲۸۴ - ۲۸۱) تمام مشایخ ابن ماهیار شیعه نیستند و در بین آن‌ها راوی عامه و زیدی نیز وجود دارد. از جمله آن‌ها ابن عقده، زیدی و محمد بن جریر بن یزید الطبری است که در مورد مذهب او اختلاف است ولی اکثر او را عامی دانسته‌اند (طهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ۱۶/ ۲۵). تنها شاگرد ابن ماهیار که از او اجازه نقل روایت و سماع داشته هارون بن موسی التعلکبری است که از ثقات و اعظام راویان است (رجال النجاشی، ۳۷۹؛ فهرست الطوسی، ۴۲۳؛ موسوعة طبقات الفقهاء، ۴/ ۴۰۵؛ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ۲/ ۴۷۱، ۳/ ۳۰۶ - ۳۰۵، ۲/ ۱۷ و ۵۵).

ابن ماهیار دارای آثار و تألیفاتی در موضوعات مختلف است از آن جمله: الأصول، الأوائل، المقنع فی الفقه، الدواجن علی مذهب العامة، التفسیر الکبیر، الناسخ و المنسوخ، قراءة امیرالمؤمنین، قراءة اهل البيت (ع)، تأویل ما نزل فی النبی (ع)، تأویل ما نزل فی أعدائهم، تأویل ما نزل من القرآن فی أهل البيت (ع). (رجال النجاشی، ۳۷۹؛ الفهرست الطوسی، ۴۲۳؛ معالم العلماء، ۱۴۳؛ رجال العلامة الحلی، ۱۶۱؛ نقد الرجال، ۵/ ۲۵۶؛ رجال الشیخ الطوسی، ۴۴۳ - ۴۴۴؛ رجال ابن داود، ۳۱۷؛ أمل الآمل، ۲/ ۲۹۱؛ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ۳/ ۳۰۶ - ۳۰۵، ۴/ ۲۴۲).

متأسفانه، بخش بزرگی از این میراث گرانسنگ و نسخه‌های آن‌ها درگذر تاریخ، از میان رفتند و به دست ما نرسیدند؛ ولی گزارش منابع رجالی، تاریخی و روایی از وجود و رواج آن‌ها تا چند سده پس از دوران حضور و انتقال بسیاری از این اطلاعات به قرون بعد حکایت دارند (مدرسی طباطبایی، ۱۴) و اکنون قابل بازیابی می‌باشند. مقصود ما از بازیابی در این پژوهش «گردآوری قطعات پراکنده یک متن مفقود از متون بعدی و چینش آن‌ها در کنار هم اطلاق می‌شود» (حائری عماد، ۶۰) که پس از اثبات وجود اثر منتسب به صاحب اثر، معنا خواهد یافت. بازیابی، به دنبال اثبات اصالت تاریخی یک اثر و بازنمایی درون مایه آن از میان داده‌های موجود در تراث می‌باشد؛ مقصود ما از گونه شناسی روایات نیز «طبقه بندی روشمند روایات تفسیری بر اساس معیاری منطقی که از جامعیت و مانعیت نسبی برخوردار بوده و قابل توجیه و دفاع علمی باشد». (راد، علی، «گونه شناسی روایات تفسیری از نظریه تا تطبیق»، تفسیر اهل بیت (ع)، ش ۳، صص ۷-۲۸). گونه شناسی به دنبال کشف ویژگی‌های محتوایی کتاب تفسیر روایی است و تلاش دارد رویکرد غالب مؤلف را بررسی کرده و هدف اصلی از تألیف یک اثر را بر نماید. بازیابی و گونه شناسی میراث تفسیری مفقود امامیه، رهیافتی جدید است که در سال‌های اخیر مورد توجه حدیث پژوهان

قرار گرفته است و در برخی از مراکز آموزشی و پژوهشی چون دارالحدیث در قم در حال انجام است. از اینرو مساله اصلی این مقاله جایگاه روایات تفسیری ابن ماهیار در میراث امامیه با فرضیه امکان‌بازیابی کتاب التفسیر وی است. مقاله با محوریت کتاب التفسیر ابن ماهیار به مباحثی چون اصالت و امکان، و روش بازیابی، طرق و اسناد، اعتبار سنجی و تحلیل محتوای روایات آن پرداخته است.^۱

پیشینه پژوهش

سوگمندانه باید اعتراف کنیم که علیرغم شخصیت فاخر و کم‌نظیر ابن ماهیار، پژوهشی جدی در بازنمایی جایگاه و سهم وی در تاریخ اندیشه شیعه بویژه در حدیث، تفسیر و کلام امامیه صورت نگرفته یا توفیق نشر نیافته است. به نظر می‌آید پژوهش حاضر نخستین تلاش روشمند در بازیابی و اعتبار سنجی کتاب التفسیر وی باشد که گامی لزران در توجه دادن پژوهشگران به ضرورت و اهمیت پژوهش‌های بازیابی میراث تفسیری محدثان ارجمند شیعه به شمار می‌آید، و امید است به الگویی برای بازیابی قرآنی‌ات اهل بیت (ع) تبدیل شود.

شایان ذکر است پیش از این پژوهش کتابی با عنوان «تأویل ما نزل من القرآن الکریم فی النبی و آله (ص)، محمد بن العباس بن علی بن مروان بن الماهیار» به تحقیق فارس تبریزیان الحسون نشر یافته است.^۲ در مقاله «تفسیر ابن ماهیار»، به قلم آقای استادی به اختصار به گزارش بازتاب این تفسیر در منابع رجالی پرداخته و گزارشاتی از اسناد آن آورده است. (مجله: کیهان اندیشه، خرداد و تیر ۱۳۶۹ - شماره ۳۰، صص ۴۷ تا ۵۴). ممکن است تحقیق فارس حسون شائبه تکراری بودن این پژوهش را در ذهن تداعی کند از اینرو ضروری است تاکید کنیم که کاستی‌هایی ذیل در این تحقیق رخ نمایی می‌کند که اغماض از آن‌ها صحیح نیست:

۱ - تمام روایات تفسیری گزارش شده در تحقیق یاد شده از یک کتاب تفسیر ابن ماهیار نبوده است، در صورتی که نام این کتاب حاکی از این است که تمام این روایات تفسیری، ذیل یک کتاب و به عنوان یک کتاب محسوب شده است.

۲ - اقوال سید بن طاووس و سید شرف الدین استرآبادی در مورد کتاب «تأویل ما نزل من القرآن فی النبی و آله» که مربوط به طرق روایات ابن ماهیار ذیل یک آیه قرآن است را در بین روایات آورده است و

۱. لازم به ذکر است که نتایج گزارش ارائه شده در این مقاله، بخشی از پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته تفسیر اثری است که به سال ۱۳۹۲ در دانشگاه قرآن و حدیث دفاع شده است.

۲. الماهیار، محمد بن العباس بن علی بن مروان، تأویل ما نزل من القرآن الکریم فی النبی و آله، تحقیق: فارس، تبریزیان الحسون، الهادی، چاپ اول، ۱۳۷۸.

به‌گونه‌ای جزء روایات ابن ماهیار بر شمرده است. به عنوان نمونه: صفحات ۸۳ - ۸۷ - ۹۷ - ۱۰۳ - ۱۰۷ - ۱۰۹ - ۱۲۶ - ۲۵۱ - ۳۷۲ - ۳۹۱ - ۴۹۶ و

۳ - در بعضی از موارد شماره آیات را اشتباه و یا تکراری ذکر کرده است. به عنوان نمونه: ص ۸۳ آیه ۱۰۴ سوره بقره؛ ص ۱۲۷ آیه ۵ سوره مریم؛ ص ۱۲۹ آیه ۶۳ - ۵۸ سوره مریم؛ ص ۱۶۷ آیه ۴۰ سوره حج؛ ص ۱۶۸ آیه ۶۴ - ۴۰ سوره حج؛ ص ۳۷۴ آیه ۷ سوره حشر.

۴ - بعضی از روایات ابن ماهیار را ذیل آیات ذکر نکرده است. به عنوان نمونه: آیه ۷۴ سوره الفرقان؛ آیه ۸۳ سوره الصافات؛ آیه ۱۶۶ - ۱۶۵ سوره الصافات؛ آیه ۳۴ - ۳۲ سوره الفاطر؛ آیه ۳۲ سوره الدخان؛ آیه ۱۵ سوره الأحقاف؛ آیه ۲۱ سوره السجدة؛ آیه ۵۴ سوره القمر؛ آیه ۱۵ - ۱۳ سوره الحديد؛ آیه ۱۹ - ۱۶ سوره الأعلى؛ آیه ۲۱ - ۵ سوره الليل؛ آیه ۹ - ۶ سوره القارعة.

۵ - بعضی از روایات تفسیری ایشان گاه به شکل کامل و گاهی بخش پایانی آن‌ها متفاوت گزارش شده است. به عنوان نمونه: روایت ۳۷ ص ۱۲۹؛ روایت ۴۶ ص ۱۳۴؛ روایت ۵۴ ص ۱۴۰؛ روایت ۷۶ ص ۱۵۴؛ روایت ۱۵۵ ص ۲۰۶؛ روایت ۲۰۷ ص ۲۳۱؛ روایت ۲۱۴ ص ۲۳۴؛ روایت ۲۲۲ ص ۲۳۹؛ روایت ۲۷۰ ص ۲۷۱؛ روایت ۳۸۹ ص ۳۵۲؛ روایت ۳۹۳ و ۳۹۴ ص ۳۵۵؛ روایت ۴۰۶ ص ۳۶۳؛ روایت ۴۷۴ ص ۴۱۰؛ روایت ۵۰۱ ص ۴۳۷. این نکته بر ایند بازایی روایات تفسیری ابن ماهیار در این پژوهش بود و اثبات می‌کند که محقق به متن معیار روایات دسترسی نشده و اصولاً عمل بازایی و گزینش متن اصیل را انجام نداده است.

با توجه به نقدهایی که بر این تحقیق وارد است و وجه تمایز این مقاله با نگاه‌های یاد شده عبارت‌اند از:

یک) بازایی روایات کتاب التفسیر ابن ماهیار بر اساس روش‌ها و قواعد بازایی میراث مفقود.

دو) طبقه بندی تمامی روایات بر اساس الگوی گونه شناسی احادیث تفسیری از نظریه تا تطبیق.

سه) تحلیل محتوایی روایات ابن ماهیار به هدف کشف رویکرد وی در تدوین کتاب التفسیر وی.

چهار) تحلیل فراوانی آمار روایات ابن ماهیار بر پایه گونه‌ها.

پنج) اثبات اصالت تاریخی - تراثی کتاب التفسیر ابن ماهیار در دوره تدوین تفاسیر روایی امامیه.

شش) شخصیت شناسی جامع ابن ماهیار با تاکید بر بعد حدیثی - رجالی وی.

از اینرو این پژوهش اولین گام علمی در گونه‌شناسی، اعتبارسنجی و مهم‌تر از همه در بازایی روایات اوست و با هدف بازایی و گونه‌شناسی روایات تفسیری ابن‌المهیار، معرفی او به عنوان یکی از محدثان و مفسران سده چهارم و همچنین بیان جایگاه رفیع و ارزشمند ابن‌المهیار در انتقال میراث تفسیری امامیه

پرداخته است. در پژوهش پیش‌رو پس از تعریف اجمالی بازیابی، شخصیت‌شناسی ابن‌المهیار؛ به طور خلاصه تعداد روایات تفسیری بازیابی شده، گونه‌شناسی روایات تفسیری و تعداد گونه‌ها ذکر شده است.

۱. اصالت و اعتبار

چنان‌که در معرفی آثار ابن‌مهیار بیان شد برای وی آثاری در موضوع تفسیر و علوم قرآن ثبت شده است ولی از آنجائیکه هیچ‌یک از کتب ابن‌مهیار به طور کامل و در قالب یک کتاب مدون به دست ما نرسیده است، ممکن است تردیدهایی در اصالت و اعتبار اصل این کتب و به طور خاص تفسیر ابن‌مهیار مطرح شود در این بخش از مقاله با ارائه قراینی، اصالت وجود این کتاب و تألیف آن از سوی ابن‌مهیار را با استفاده از روش تحلیل عنوان، نسخه‌شناسی و طریق رجالی اثبات می‌کنیم.

۱-۱. تحلیل عنوان

یکی از مسائل مهم بازیابی میراث حدیثی - تفسیری مفقود، مساله اصالت و اعتبار عنوان اثر می‌باشد. عنوان اصلی و معتبر کتاب موضوع بازیابی چیست؟ عنوان یا عناوین شهرت یافته در کتب رجال و تراجم، از سوی مؤلف اصلی بر اثر اطلاق شده است یا نوعی تعریف و توصیف صاحبان آثار از محتوای کتاب می‌باشد؟ پاسخ به پرسش‌هایی از این دست در اثبات اصالت کتاب ضروری و به عنوان گام نخست مطرح است و بدون ارائه پاسخی درخور به آن، هر نوع اقدامی به بازیابی بدنبال سراب رفتن است. پاسخ به این مساله زمانی دشوار می‌شود که برای اثر موضوع بازیابی، بیش از یک عنوان در کتب رجال و فهرس موجود باشد یا مؤلف دارای آثار مکتوب متنوع و نزدیک به هم در یک موضوع داشته باشد همانند تفسیر و تأویل قرآن. هر دو دشواری درباره تفسیر ابن‌مهیار رخ داده است زیرا در منابع رجالی و فهرس نگاری دو عنوان التفسیر الکبیر و تأویل ما نزل ... برای وی ثبت شده است. جالب اینکه عنوان دوم پسوندهای متعددی دارد^۳. آیا این دو عنوان اصلی، بیانگر این مهم است که وی دو اثر قرآن پژوهی یکی در عرصه تفسیر و دیگری در عرصه تأویل داشته است؟ آیا رابطه‌ای میان ایندو عنوان همانند کل و جزء وجود دارد؟ دو احتمال در پاسخ به این پرسش و اثبات اعتبار و اصالت عنوان تفسیر ابن‌مهیار وجود دارد: استقلال هر دو عنوان از همدیگر و یکی بودن آندو با همدیگر. برابر احتمال نخست التفسیر الکبیر کتابی مستقل و مجزای از مجموعه تأویل ما نزل ... بوده است و در حقیقت ابن‌مهیار دو یکی را در عرصه تفسیر به معنای تبیین مدالیل ظاهری آیات و دیگری را در عرصه تأویل آیات نگاشته است. البته ارائه قرینه‌ای بر اجتهادی (غیر روایی) هر دو اثر بسیار دشوار است. به نظر می‌آید شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه با استفاده از ظاهر

۳. «تأویل ما نزل فی النبی (ص)»، «تأویل ما نزل من القرآن فی أهل بیت (ع)»، «تأویل ما نزل فی شیعته»، «تأویل ما نزل فی أعدائهم».

عبارت نجاشی قائل به استقلال این دو کتاب از همدیگر بوده است زیرا وی پس از این که سه کتاب تأویل ما نزل ابن ماهیار را ذکر می‌کند از کتاب التفسیر الکبیر وی نیز یاد می‌کند؛ (الذریعه إلى تصانیف الشیعة، ۳/۳۰۶). این گفته شیخ آقا بزرگ نیاز به تأمل دارد و شاید دلیل او از این تعبیر این باشد که مانند کافی کلینی، من لایحضر الفقیه و ... که به هر بخش و باب از آن یک کتاب گفته می‌شود، کتاب تأویل ما نزل من القرآن فی أهل البیت (ع) یک باب و بخشی از کتاب التفسیر الکبیر بوده است که خود شامل جزءها و بخش‌هایی بوده است.

۱-۲ نسخه پژوهی

از نظر شیخ آقا بزرگ تهرانی کتاب التفسیر الکبیر نزد سید علی بن طاووس (قرن هفت) بوده است و در بسیاری از کتب و مصنفات خود از آن روایات ذکر کرده است (همان، ۴/۲۴۲). سید بن طاووس در سعد السعود کتاب ابن ماهیار را این چنین وصف کرده است: «تفسیر القرآن و تأویله و ناسخه و منسوخه و محکمه و متشابه و زیادات حروفه و فضائله ثوابه بروایات صادقین (ع)» (همان؛ سعد السعود للنفس منضود، ۹۱ - ۹۰ و ۱۲۱). از تعابیر سید بن طاووس در مورد کتاب ابن ماهیار این چنین می‌توان نتیجه گرفت که کتاب ابن ماهیار شامل علوم قرآن از جمله ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، فضیلت قرائت سوره‌ها، تفسیر و تأویل قرآن بوده است. این سخن گویای جامعیت، کامل و تمام بودن کتاب ابن ماهیار در موضوع تفسیر و تأویل قرآن است. سید در کتاب محاسبة النفس روایات ابن ماهیار را با عنوان کتاب ما نزل من القرآن فی النبی و الإنمة (ع) آورده و از آن روایات نقل کرده است (الذریعه إلى تصانیف الشیعة، ۴/۲۴۲؛ محاسبة النفس للسید، ۱۸). شیخ آقا بزرگ در جایی دیگر ذکر می‌کند که سید بن طاووس در کتاب الیقین خود خاطر نشان کرده است که کتاب تأویل ما نزل من القرآن فی أهل البیت (ع) شامل ۱۰ جزء بوده است و نسخه اصلی آن با اجازه احمد بن حاجب الخراسانی (صفر ۳۸۸ ق) و اجازه شیخ طوسی (جمادی الآخر ۴۳۳ ق) در نزدش بوده است. در این نسخه ابن ماهیار احادیثی از عامه نقل کرده است و دلیل او برای اتمام حجت بر آن‌ها بوده است. سید بن طاووس از این نسخه فقط به نقل چندین روایات در الیقین اکتفا کرده است (الذریعه إلى تصانیف الشیعة، ۱۹/۳۰؛ الیقین باختصاص مولانا علی (ع) بامرة المؤمنین، ۲۷۹).

از سخنان سید بن طاووس در مورد کتاب ابن ماهیار و نقل شیخ آقا بزرگ در الذریعة در توضیح سخنان سید بن طاووس می‌توان این چنین نتیجه گرفت و احتمال داد که نسخه‌هایی از سه و یا چهار کتاب تأویل ما نزل ابن ماهیار که شاید بخش‌هایی از التفسیر الکبیر اوست و یا اینکه هر یک کتاب جداگانه‌ای باشد در نزد سید بن طاووس بوده است و او به نسبت موضوعات کتاب محاسبة النفس، الیقین و

سعدالسعود از آثار تفسیری ابن ماهیار روایت نقل کرده است. دلیل این ادعا را نیز می‌توان توصیفات سید بن طاووس در نقل روایت از آثار ابن ماهیار دانست. (سعد السعود للنفوس منضود، ۹۰ و ۱۰۲ و ۱۰۴ و ۱۰۷ و ...). بعد از آن در قرن نهم حسن بن سلیمان الحلّی از این نسخه در کتاب مختصر بصائر الدرجات خود روایات نقل کرده است. (الذریعه إلى تصانیف الشیعة، ۴/ ۲۴۲). در ادامه شیخ آقا بزرگ بیان می‌دارد که سید شرف الدین استرآبادی صاحب کتاب تأویل الآیات الظاهرة (م ۹۴۰ ق) شاگرد شیخ محقق کرکی (م ۹۴۰ ق) نیز از سه کتاب تأویل ما نزل من القرآن فی النبی و آله (ص) ما نزل فی شیعتهم و ما نزل من اعدائهم از ابن ماهیار، در کتاب خود روایات نقل کرده است. نسخه موجود نزد او شامل سوره اسراء تا آخر قرآن بوده است (همان، ۳/ ۳۰۶ - ۳۰۵؛ تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة، ۲۷۷).

۱-۳ طرق رجالی

از جمله ادله دیگری که اصالت تفسیر ابن ماهیار را اثبات می‌کند طریق رجالیان بزرگان امامیه به این کتاب است. برای نمونه شیخ طوسی طریق خود به آثار ابن ماهیار را این‌گونه بیان می‌کند: «أخبرنا بکتبه و روایاته جماعة من أصحابنا عن أبي محمد هارون بن موسى التلعكبري عن أبي عبد الله بن الحجام» (طوسی، فهرست الطوسی، ۴۲۳). همچنین نجاشی بعد از ترجمه و توثیق ابن ماهیار و نسبت دادن چندین کتاب می‌نویسد: «... کتاب ما نزل من القرآن فی أهل البيت (ع) و قال جماعة من أصحابنا: إنه کتاب لم یصنف فی معناه مثله و قيل: إنه ألف ورقة». (نجاشی، ۳۷۹). تعبیر جماعة من أصحابنا در بیان شیخ طوسی نشان‌گر شهرت روایات ابن ماهیار است. همین تعبیر در عبارت نجاشی بیان‌گر این مهم است که وی طریق خود به این کتاب را بیان نکرده است و به نظر می‌رسد دلیل آن شهرت کتاب ابن ماهیار در بین اصحاب و راویان امامیه بوده است.

به نظر می‌آید که ابن ماهیار یک کتاب تفسیری بیشتر نداشته است و محتوای آن نیز تأویل آیات در حوزه کرائم، فضائل اهل بیت (ع) و شیعیان آنان و فضائح و مثالب دشمنان آن‌ها بوده است. این مهم ازبازیابی روایات ابن ماهیار به روشنی قابل استناد است زیرا از وی در غیر این موضوع روایاتی گزارش نشده است. البته وجود التفسیر الکبیر مستقل از تأویل ما نزل هر چند محتمل است لکن جز تعبیر نجاشی قراین اثبات‌کننده‌ای ندارد. از آنچه گذشت می‌توان استنباط کرد که ابن ماهیار دارای اثری قرآنی با عنوان «تأویل فی ما نزل ...» بوده است که در چهار بخش بوده است. برابر داده‌های رجالی و فهرس امامیه اصالت این عنوان برای وی قطعی است و تردیدی در آن نیست پس ابن ماهیار چنین کتابی داشته است لکن امروزه اصل آن مفقود بوده و گزارشی از نسخه‌های آن نیز در اختیار ما نیست هر چند که تا چند قرن اخیر نسخه‌هایی از آن در اختیار برخی از بزرگان امامیه بوده است. همچنین محتوای کتاب تفسیری ابن

ماهیار در آثار حدیثی و تفسیری امامیه گزارش شده است. وجود نسخه کتاب تأویل ما نزل من القرآن فی أهل البيت (ع) نزد سید بن طاووس (قرن هفتم)، علامه حلی (قرن هشتم) (که همان نسخه سید بن طاووس بوده است)، و سید شرف‌الدین استرآبادی (قرن دهم) و نقل روایات ابن ماهیار به‌طور پراکنده در مصادر بعدی حدیثی، حجت قانع‌کننده‌ای در اثبات کتب ابن ماهیار است.

۲. منابع و اسناد

منابع ابن ماهیار در تدوین کتاب تفسیر خود چیست؟ پاسخ به این پرسش در اعتبار روایات این کتاب بسیار نقش آفرین است زیرا به قدمت، اصالت و اعتبار محتوای کتاب وی می‌انجامد و با اطمینان بیشتری می‌توان به روایات وی استناد کرد. از سوی دیگر نشان دهنده شیوع روایات کتاب وی در دوره پیش از او بوده و حتی در بازنمایی فرهنگ کتابت حدیث و نگارش تفاسیر روایی در آن دوره نیز سودمند خواهد بود. برای کشف منابع ابن ماهیار چند احتمال وجود دارد. نخست اینکه وی از طریق منابع مکتوب روایی دوره خود به تدوین این تفسیر پرداخته است. احتمال دوم اینکه خود ابن ماهیار روایات را از مشایخ حدیثی تحمل نموده و از طریق جستجوهای میدانی محتوای کتاب خود را سامان داده است. احتمال سوم اینکه ابن ماهیار از تلفیق و ترکیب روش‌های دو احتمال مذکور در تدوین تمام یا بخش‌هایی از تفسیرش بهره برده است. فرضیه ما احتمال سوم به شکل حداکثری منابع مکتوب و حداقلی منابع شفاهی است که اثبات آن را در ادامه به‌بوته ارزیابی و اثبات می‌نهمیم. توضیح اینکه منبع و مصدر حدیثی یک کتاب را به سه روش می‌توان تشخیص داد مخصوصاً اگر کتاب حدیثی موضوع خاصی داشته باشد. این سه شیوه عبارت‌اند از:

۱-۲ صاحبان کتب

بر اساس این روش وجود سند مشابه و متکرر در اسناد روایات ابن ماهیار، که به یک راوی صاحب کتاب در موضوع مورد نظر ختم می‌شوند، قرینه‌ای است که طریق وی به این روایات از طریق کتاب راوی بوده است؛ بدین معنا که وی به این کتاب‌های دسترسی داشته و روایات موجود در تفسیر خود را از محتوای کتب راویان اقتباس و در کتاب خود با نظم خاصی گزارش کرده است. شماری از اسناد تفسیر ابن ماهیار گویای این مهم است که وی کتاب خود را از منابع مکتوب پیشین اقتباس کرده است. نمونه‌هایی از اسناد ابن ماهیار در نقل روایات کتاب تفسیر وی را بررسی و نشان می‌دهیم که عمده اسناد وی نقل از منابع مکتوب تفسیری اصحاب ائمه اطهار بوده است:

الف) حدثنا محمد بن همام بن سهيل عن محمد بن إسماعيل العلوي عن عيسى بن داود الفجار قال حدثنا مولاي موسى بن جعفر (ع)... ابتدای این سند عیسی بن داود النجار می‌باشد که دارای کتاب التفسیر است (نجاشی، ۲۹۴).

ب) حدثنا أحمد بن إدريس عن أحمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن عمرو بن شمر عن المفضل عن جابر عن أبي جعفر (ع)... ابتدای این سند جابر بن یزید الجعفی می‌باشد دارای کتاب تفسیر است. (همان، ۱۲۸).

ج) حدثنا أحمد بن إدريس عن أحمد بن محمد بن عيسى عن أبي عبد الله البوقی عن رجل عن سليمان بن خالد قال سألت أبا عبد الله (ع)... ابو عبد الله برقی همان محمد بن خالد بن عبد الرحمن بن محمد بن علی البرقی است که دارای کتاب تفسیر بوده است (همان، ۳۳۵؛ طوسی، الرجال، ۳۶۳).

د) حدثنا أحمد بن إدريس عن أحمد بن محمد بن عيسى عن ابن فضال عن أبي جميلة عن محمد الحلبي عن أبي عبد الله (ع)... محمد بن علی بن ابی شعبة الحلبي دارای کتاب تفسیر می‌باشد. (نجاشی، ص ۳۲۵).

ح) حدثنا أحمد بن القاسم عن أحمد بن محمد السيارى عن محمد بن خالد البوقی عن علی بن أسباط عن علی بن أبي حمزة عن أبي بصير عن أبي عبد الله (ع)... علی بن ابی حمزة البطائنی کتاب تفسیر داشته است. (همان، ۲۵۰).

ط) حدثنا أحمد بن القاسم قال حدثنا أحمد بن محمد السيارى عن يونس بن عبد الرحمن قال... يونس بن عبد الرحمن کتاب تفسیر القرآن و فضل القرآن داشته است (همان، ۴۴۸-۴۴۶).

۲-۲. روایان واسطه

این روش در مورد اسنادی است که مشابه ندارند و متفرقه در تفسیر ابن ماهیار محسوب می‌شوند. حال شیوه ابن ماهیار در نقل این روایات چگونه بوده است؟ قاعده کلی این است که اگر در بین روایات سند مشابه وجود نداشته باشد ولی در لایه لای اسناد افرادی باشند که دارای کتاب تفسیر باشند احتمال می‌دهیم که منبع کتاب ابن ماهیار هستند. بر اساس این روش اگر افراد واسطه از ابن ماهیار تا اولین راوی، صاحب کتاب نباشند یا کتابی در غیر موضوع تفسیر داشته باشند، در این صورت فرد آخر سند منبع ابن ماهیار می‌باشد که از طریق وی روایت را در تفسیر خود نقل کرده است. اما اگر افراد واسطه تا راوی مورد نظر نیز صاحب کتاب باشند و کتاب آن‌ها در موضوع تفسیر باشد، در این موارد تردید می‌کنیم و احتمال می‌دهیم هر یک از این‌ها منبع احتمالی ابن ماهیار بوده است. شماری از اسناد ابن ماهیار از این نمونه می‌باشد.

الف) حدثنا أحمد بن إدريس عن أحمد بن محمد بن عيسى عن الحسن بن محبوب عن هشام بن سالم عن عمار الساباطي قال كنت عند أبي عبد الله (ع)... هشام بن سالم الجواليقي كتاب التفسير دارد (همان، ۴۳۴).

ب) حدثنا محمد بن همام عن عبد الله بن جعفر عن الحسن بن موسى عن علي بن حسان عن عبد الوحمن عن أبي عبد الله جعفر بن محمد (ع)... عبدالرحمن بن كثير الهاشمي دارای کتاب فضل سورة إنا أنزلناه است (همان، ۲۳۵-۲۳۴).

۲-۳ مشایخ حدیثی

بر اساس این روش پیش فرض این است که در بیشتر موارد روایان و مولفان آثار، کتب مشایخ خود را، منبع روایاتشان قرار می‌دادند. در مورد ابن ماهیار نیز این امر به احتمال زیاد قابل صدق است چرا که مشایخ وی دارای کتبی در موضوعات تفسیر و فضائل قرآن بوده‌اند. از آن جمله می‌توان به ابن عقده، (همان، ۹۴؛ طوسی، رجال الطوسی، ۶۸). محمد بن همام بن سهیل، (نجاشی، ۳۸۰؛ طوسی، فهرست الطوسی، ۴۰۲). محمد بن جریر بن زید الطبری، (نجاشی، ۳۲۲؛ طوسی، فهرست الطوسی، ۴۲۴). محمد بن وهبان الدبیلی، (طوسی، رجال الطوسی، ۴۴۴، نجاشی، ۳۹۶). علی بن العباس البجلی المقنعی، (طوسی، فهرست الطوسی، ۲۸۸). عبد العزیز بن یحیی الجلودی (نجاشی، ۲۴۰) و أحمد بن هودة الباهلی (طوسی، فهرست الطوسی، ۵۴۷) اشاره کرد که دارای کتاب تفسیری یا فضائل القرآن بوده‌اند. شایان ذکر است عنوان تفسیر در این دوره معنایی عام داشته و شامل تأویل و علوم قرآنی نیز می‌شده است.

در نتیجه بر اساس سه روش یاد شده می‌توان گفت که ابن ماهیار اکثر روایات خود را از اساتید بزرگوار خود و یا کتب آن‌ها اخذ کرده است. همچنین وجود سند مکرر مشابه همچون، عیسی بن داود النجار، جابر بن یزید، أبو عبدالله الجعفی، محمد بن خالد البرقی، محمد بن علی... الحلبي، به احتمال زیاد کتب این روایان و روایات آن‌ها از منابع ابن ماهیار می‌تواند باشد؛ از اینرو محتوا تفسیر ابن ماهیار در دوره پیش از خود در میان آثار مکتوب اصحاب ائمه و مشایخ حدیث و صاحب آثار شناخته شده بوده است و ابن ماهیار از کتابخانه متنوع در تدوین تفسیر خود بهره برده است.

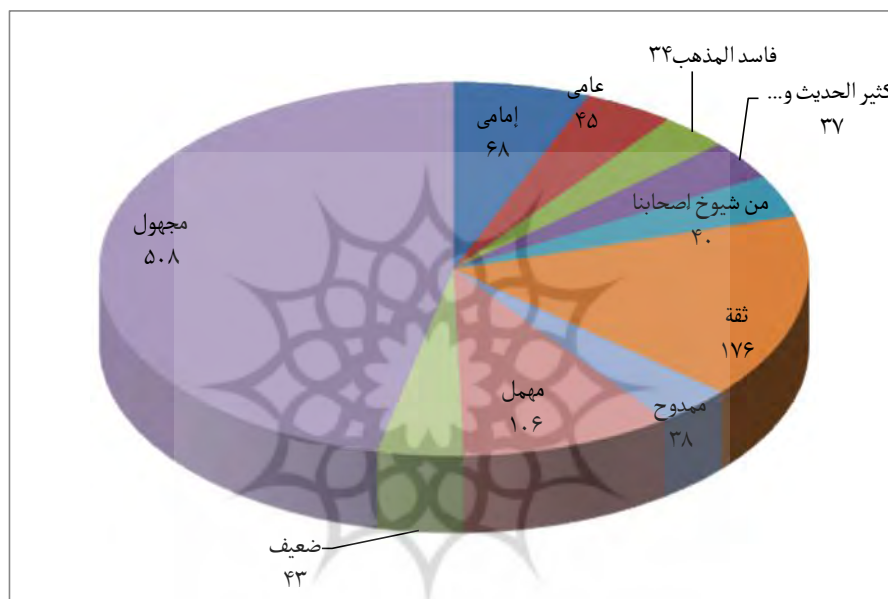
۱-۳-۲ اعتبار سنجی روایات

از آنجائی که قدماء در صحیح و غیر آن دانستن روایات خود را از مراجعه به سند بی‌نیاز می‌پنداشتند چرا که، در بیشتر موارد نسبت به پذیرش و عدم پذیرش آن، به قرائنی که در دست داشته‌اند تکیه می‌کرده‌اند. همانطور که شیخ طوسی در الفهرست گفته است بسیاری از روایان و صاحبان اثر دارای مذهب فاسد

بوده‌اند در حالی که کتب آن‌ها برای ما قابل اعتماد است. می‌توان گفت متقدمان قرائنی (اعم از محتوا و منبع قابل اعتماد) در اختیار داشته‌اند که آن‌ها را از بررسی سند در پذیرش روایت بی‌نیاز می‌نموده و این قرائن به طور کامل همراه با کتب به دست متأخران نرسیده است. و به این دلیل است که متأخران نیازمند بررسی سندی روایات هستند تا نسبت به صحیح و غیر صحیح بودن آن اطمینان یابند. (منتقى الجمان فى الاحادیث الصحاح و الحسان، مقدمه، ۱۴ و ۲). به عبارت دیگر آن‌چه که مسلم است اصطلاح صحیح، حسن و موثق در بین قدما متداول و رایج نبوده است. و معیار آن‌ها در صحیح بودن روایت، اطمینان به صدور روایت از معصوم از طریق قرائن و شواهد بوده است. این نکته نیز حائز اهمیت است که افزون بر قرائن پیش گفته، متقدمان، در ارزیابی و نقد حدیث از ابزار دیگری نیز بهره می‌جستند و آن، ارزیابی و نقد منابع بوده است. میراث حدیث شیعه، بر خلاف اهل سنت، مکتوب بوده و در قالب اصول، کتب و مصنفات، جلوه‌گر است. شیخ صدوق در مقدمه کتاب من لا یحضره الفقیه می‌نویسد که احادیث را از نگاشته‌های مشهور و معتمد برگرفته است و پس از آن، نام برخی از آن‌ها را ذکر می‌کند (محمد بن علی، ابن بابویه، من لا یحضره الفقیه، ۱/ ۴ - ۳). عبارات شیخ طوسی در مشیخه تهذیب الأحکام و الإستبصار نیز حاکی از همین مطلب است. و به نظر می‌رسد که کلینی هم احادیث الکافی را از کتب و اصول پیش از خود، استخراج نموده است. اتکای جوامع متقدم شیعه بر منابع مکتوب، آشکارا نشان می‌دهد که صبغه غالب بر میراث حدیثی شیعه، مکتوب بودن است. (روح الله، شهیدی، ملاک‌های قدما در ارزیابی و نقد حدیث در آینه فهرست‌های رجالی، ۱۳۸). در منظر قدما، معروفیت و مشهور بودن منبع حدیث قرین‌هایی دیگر بر پذیرش و قبول روایات است. به دیگر سخن قدما به حال راوی اصل و کتاب، نه تمامی راویان حدیث، توجه داشتند و از آن به عنوان قرین‌هایی در کنار شهرت منبع و مآخذ استفاده می‌کردند (همان، ۱۳۹). اما حدیث از نظر متأخران امامیه از زمان سید بن طاووس (م ۶۷۳ ق) و علامه حلی به بعد شامل صحیح، حسن، موثق و ضعیف می‌باشد. (مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین، ۲۵؛ مقباس الهدایة فی علم الدرایة، ۱/ ۱۲۳). پس از آن شهید ثانی و شیخ بهایی قسم پنجمی بر این اقسام افزوده‌اند و آن حدیث قوی است (همان).

با توجه به اینکه ابن ماهیار از قدمای امامیه بوده و به اعتراف رجالیان روایات وی از توثیق و اعتبار برخوردار است، (نجاشی، ۳۷۹؛ طوسی، فهرست الطوسی، ۴۲۳). نتیجه ارزیابی سندی روایات وی خللی در اعتبار آن‌ها وارد نخواهد کرد. با این حال در بخشی از این طرح پژوهشی تمامی راویان اسناد تفسیر ابن ماهیار بر پایه مبنای متأخرین بررسی شد. در ارجاع‌دهی احوال راویان از لحاظ توثیق و تضعیف ابتدا، به کتب رجالی مرحوم نجاشی، طوسی، کشی و فهرست طوسی به دلیل قدیمی و مشهور بودن این

کتب، و پس از آن رجال ابن‌الغضائری و ... اکتفا کرده‌ایم. همچنین در باب احوال روایان اهل سنت اگر در کتب رجال شیعه مدخلی به نامشان نباشد، به تهذیب‌الکمال و کتب دیگر رجال اهل سنت ارجاع داده‌ایم. نتیجه در خور تأمل بررسی احوال روایان اسناد تفسیر ابن ماهیار به اختصار در نمودار ذیل قابل ارائه است که تفاوت معنادار دو مبنای قدما و متأخرین در اعتبار سنجی روایات را نشان می‌دهد^۴:

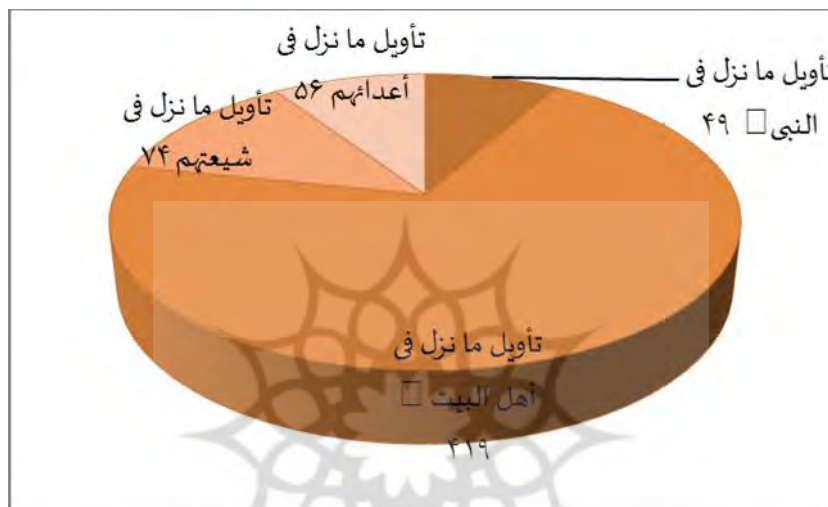

۳. بازیابی روایات

پس از اطمینان از وجود و اصالت کتاب تفسیر القرآن ابن ماهیار می‌توان ادعا کرد، گرچه اصل تفسیر او به دست ما نرسیده است ولی با توجه به شخصیت و اعتبار وی در میان محدثان و مفسران، بیشتر روایات او حفظ گردیده و به جوامع حدیثی ما راه یافته است و اکنون بیشتر تفسیر او قابل بازیابی است. در بازیابی دو نکته عمده باید مورد توجه باشد: نخست اثبات وجود این آثار مکتوب؛ و دیگر گردآوری قطعات پراکنده آن آثار؛ یعنی چه اندازه از آن مصادر کهن از طریق کتاب‌ها و منابع بعدی به دست ما رسیده است» (حائری، بازسازی متون کهن حدیث شیعه، ۱۲۷ - ۱۲۸). در بازیابی روایات تفسیری کتب چهارگانه

۴. برای آگاهی از مستندات بنگرید: پایان‌نامه «بازیابی، گونه‌شناسی و اعتبارسنجی روایات تفسیری ابن‌المهیار»، دانشجو: فاطمه غلامشاهیان، استاد راهنما: علی راد، دانشگاه قرآن و حدیث، فصل چهارم، ۵۷۸ - ۶۴۰.

ابن‌المهیار با استفاده از روش‌ها و قواعد بازیابی به ۵۶۳ روایت از روایات تفسیری ابن‌المهیار دست یافتیم.^۵ پس از بازیابی روایات تفسیری ابن‌المهیار، براساس محتوا و مضمون روایات هر یک از روایات را به یکی از کتب چهارگانه ابن‌المهیار نسبت داده‌ایم که نتایج ذیل بدست آمد:^۶

در بازیابی این روایات از دو روش تحلیل محتوا و تحلیل روش بهره بردیم. در روش نخست با توجه به موضوع و نام کتب قرآنی ابن‌مهیار، می‌توان تا حدودی به محتوای کتاب او دست یافت. به بیان دیگر، با تکیه بر مبنای تحلیل محتوایی و کتابشناختی و تکیه بر این اصل که با وجود از میان رفتن میراث مکتوب کهن شیعه، بخش عظیمی از آن به آثار مکتوب پس از خود راه یافته، به تفحص در میان منابع تفسیر روایی و جوامع حدیثی متأخر از ابن‌مهیار پرداختیم، و با این روش، اکثر و البته تمامی روایات تفسیر ابن‌مهیار را استخراج نمودیم. در روش دوم با جستجو و کنکاش‌ها در کتب روایی و تفسیری از طریق سندی و در ادامه طبق نقل بعضی از صاحبان کتب و تصریح آنان در مقدمه کتب خود مبنی بر اینکه روایات محمد بن‌العباس را نقل کرده‌اند، روایات تفسیری ابن‌مهیار بازیابی شد. بعد از بازیابی تمامی روایات ذیل آیات متناسب با خود به ترتیب سوره‌ها در مصحف شریف جانمایی شد. علاوه بر این در بین مراحل بازیابی

۵. ر.ک: همان، فصل دوم.

۶. همان، فصل دوم، ۷۱-۳۱۹.

روایات تفسیری ابن ماهیار، به روایاتی برخورداریم که مرحوم مجلسی طبق نسخ‌هایی که از مختصر کتاب تأویل الآیات الظاهرة سید شرف الدین استرآبادی به نام جامع الفوائد و دافع المعاند از علم بن سیف بن منصور النجفی الحلی داشته است^۱ (بحارالأنوار، المدخل، ۱۸۳). این روایات را به ابن ماهیار نسبت داده است. پس ما نیز این روایات را در قسمت بازبایی روایات ابن ماهیار نقل و به بحارالأنوار ارجاع داده‌ایم. در اینجا لازم است به این نکته نیز اشاره شود که در انتساب متون و روایات بازبایی شده به ابن ماهیار یک قرینه کلی حاکم است و آن تدوین کتب ابن ماهیار در دوره نقل مکتوب است. با توجه به اینکه ابن ماهیار در زمانی می‌زیسته است که راویان بر تدوین کتب و جمع‌آوری روایات در یک کتاب مدون اهتمام داشته‌اند؛ و همچنین ذکر نام کتاب او در فهرست نجاشی که ایشان با توجه به مقدمه کتاب، راویانی را در کتاب خود ذکر کرده است که دارای اثر باشند پس طریق نقل در آن زمان کتبی بوده است نه شفاهی. و نشان از این است که روایات ابن ماهیار از کتب و منابع مکتوب او به دست ما رسیده است. بنابراین در بازبایی روایات تفسیری ابن ماهیار با توجه به این قرینه بین روایات او از لحاظ کتبی و شفاهی تفکیکی قائل نشده‌ایم.

۴. گونه شناسی روایات

از درنگ در محتوای روایات ابن ماهیار چنین بر می‌آید که روایات منقول وی در تفسیر القرآن از تنوع گونه‌ای برخوردار بوده و برای هر گونه اصلی می‌توان نمونه‌هایی را در میان آن‌ها یافت^۲. در ادامه نمونه‌هایی از هر گونه را بررسی و گزارش می‌کنیم^۳.

۱-۴. سوره شناخت

در مجموع ۱۳۳ روایت از روایات تفسیری ابن ماهیار به آگاهی‌های مرتبط یا متناسب با سوره‌های قرآن اختصاص دارد که از آن‌ها به گونه سوره شناخت یاد می‌کنیم. این گونه به روایاتی اطلاق می‌شود که درباره سوره‌ها و آیات آن از حیث شأن نزول، هدف نزول، زمان، مکان و فضیلت اطلاعاتی را ارائه می‌دهد که مستقیم جنبه تفسیری ندارند ولی در تفسیر آیه و سوره تأثیر به‌سزایی می‌گذارند. این موارد به نمونه‌های ذیل قابل تقسیم است:

۳. شاهد این عرض از وجود کتاب جامع الفوائد و دافع المعاند فقط آدرس: مصطفی، درایتی، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، اول، ۱۳۸۹، ۸/۸۰۷ است.

۲. برای آگاهی از مدل معیار مقاله در طبقه بندی روایات ابن ماهیار بنگرید: راد، علی، «گونه شناسی روایات تفسیری از نظریه تا تطبیق»، دو فصلنامه تفسیر اهل بیت (ع)، ش ۳.

۳. برای آگاهی از مستندات بنگرید: پایان‌نامه «بازبایی، گونه‌شناسی و اعتبارسنجی روایات تفسیری ابن‌المهیار»، فصل سوم، ۳۲۱-۵۷۸.

آیات	روایت
فضائل سوره	
قل هو الله أحد ^١	... قال رسول الله (ص) لعلي بن أبي طالب (ع) إنما مثلك مثل قل هو الله أحد فإن من قرأها مئة فكأنما قرأ ثلث القرآن و من قرأها مئتين فكأنما قرأ ثلثي القرآن
سورة محمد ^٢	عن إبراهيم بن أبي الحسن موسى (ع) أنه قال من أراد فضلنا على عدونا فليقرأ هذه السورة التي يذكر فيها الذين كفروا و صدوا عن سبيل الله ...
شأن نزول	
و من بطع الله و الرسول فأولئك مع الذين أنعم الله عليهم من الصّيبين و الصّديقين و الشهداء و الصّالحين و حسن أولئك رفيقاً ^٣	... يا على إن لكل نبي رفيقاً أول من أسلم من فنزلت هذه الآية فأولئك مع الذين أنعم الله عليهم ... و حسن أولئك رفيقاً ...
سبب نزول	
من المؤمنین رجالی صدقوا ما عاهدوا الله علیه فمنهم من قضی نحبه و منهم من ینتظر و ما بدلوا تبديلاً ^٤	... عبد الله بن المحسن عن آبائه (ع) قال و عاهد الله على بن أبي طالب (ع) و حمزة بن عبد المطلب و جعفر بن أبي طالب أن لا يفؤوا فی زحف أبدا فتهموا كلهم فأنزل عز و جل من المؤمنین رجال صدقوا ما عاهدوا الله علیه فمنهم من قضی نحبه حمزة استشهد يوم أحد و جعفر استشهد يوم موة و منهم من ینتظر یعنی علی بن أبي طالب (ع) و ما بدلوا تبديلاً یعنی الذی عاهدوا علیه.

١. (١١٢/١).

٢. (٤٧/١).

٣. (٤/٦٩).

٤. (٣٣/٢٣).

۲-۴. معنا شناخت

روایاتی که در آن واژه‌ای از آیات قرآن معنا شده است. از مجموع روایات ابن ماهیار فقط پنج روایت به این گونه اختصاص دارد:

آیات	روایت
فما لنا من شافعين* ولا صديق حميم. ^۱	... ولا صديق حميم يعنى بالصدق المعرفة و بالحميم القربة.
قل إن كلن للرحمن ولد فلأنا أول العابدين. ^۲	... أول العابدين أول المطيعين.

۳-۴. تبیینی

مراد از روایات تبیینی، روایاتی که معنای ظاهری و مراد استعمالی آیه را بیان می‌کنند. ۵۹ روایات از روایات تفسیری ابن ماهیار ذیل این‌گونه قرار می‌گیرد. برای نمونه ابن‌المهیار از امام صادق (ع) ذیل آیه ۳۳ سوره احزاب گستره تطهیر را این چنین بیان می‌کند: «... عن جعفر بن محمد عن أبيه (ع) قال قال علي بن أبي طالب (ع) إن الله عز وجل فضلنا أهل البيت و كيف لا يكون كذلك و الله عز وجل يقول في كتابه إنما يريد الله ليذهب عنكم الرجس أهل البيت و يطهركم تطهيرا فقد طهرنا الله من الفواحش ما ظهر منها و ما بطن فنحن علي منهاج الحق». و یا در جای دیگر از امام صادق (ع) ذیل آیه ۴۱ سوره احزاب درباره ذکر کثیر، گونه و زمان آن این چنین نقل می‌کند: «... قلت لأبي عبد الله (ع) قوله عز وجل اذكروا الله ذكرا كثيرا ما حده قال إن رسول الله (ص) علم فاطمة (ع) أن تكفر لوبعده و ثلاثين تكبيرة و تسبع ثلاثة و ثلاثين تسبيحة و تحمد ثلاثة و ثلاثين تحميدة فإذا فعلت ذلك بالليل مائة و بالفهار مائة فقد ذكرت الله كثيرا». برخی دیگر از نمونه‌های روایات تبیینی را در جدول زیر بیان می‌کنیم:

۱. (۱۰۱/۲۶-۱۰۰).

۲. (۴۳/۸۱).

روایت	آیات
... قال (ع) لا ینالی شفاعة محمد (ص) يوم القيامة إلا من أذن له بطاعة آل محمد و رضی له... .	یومئذ لا تنفع الشفاعة إلا من أذن له الرحمن و رضی له قولاً. ^۱
... فقال أی بیوت هذه یا رسول الله فقال بیوت الأنبياء فقام إليه أبو بكر فقال یا رسول الله هذا البيت منها و أشار إلى بیت علی و فاطمة قال نعم من أفضلها.	فی بیوت أذن الله أن ترفع و يذكر فيها اسمه یسیح له فيها بالغدو و الأصال *... ^۲
... إن الملك للرحمن اليوم و قبل اليوم و بعد اليوم و لكن إذا قام القائم (ع) لم یعبدوا إلا الله عز و جل.	الملك یومئذ الحق للرحمن و كان یومئذ علی الكافرين عسیراً. ^۳

۴-۴. تأویلی

روایات تأویلی مرتبط با باطن و بطون آیه هستند. به عبارت دیگر روایات تأویلی در سطح معنای باطنی و بعید آیات هستند. ۸۶ روایات از روایات ابن‌المهیار مربوط به بطنی از بطون آیات است. ابن‌المهیار از امام صادق (ع) ذیل آیه ۸ سوره الشوری، ولایت اهل بیت (ع)، را حقیقت رحمت معرفی می‌کند: «... عن جعفر بن محمد (ع) فی قوله عز و جل و لكن یدخل من یشاء فی رحمته قال الرحمة ولایة علی بن أبی طالب (ع) و الظالمون ما لهم من ولی و لا نصیر». اهل بیت (ع) از مصادیق بارز رحمت الاهی برای اهل زمین هستند. یعنی خداوند برای نزول رحمتش هم یک واسطه‌ای به نام اهل بیت (ع) در جهان قرار داده است که این انوار طیبه واسطه‌های اصلی هستند. از دیگر عوامل نزول رحمت الاهی تقوا و ایمان بندگان

۱. (۱۰۹-۱۱۲/۲۰).

۲. (۳۶-۳۸/۲۴).

۳. (۲۵/۲۶).

است که قرآن می‌فرماید: و لو لَأَهْلُ الْقُرَى آمَنُوا و اتَّقُوا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ و الْأَرْضِ^۱. برخی از نمونه‌های روایات تأویلی در جدول ذیل آورده شده است:

روایت	آیات
... عن علی (ع) کذا قال فی قوله عَزَّ و جَلَّ و نرید لَأَنْ نَمُنَّ... أنمئة و نجعلهم الوارثین و الذی فلق الحجة و برأ أئمة لتعطفن علينا هذه الدنيا كما تعطف الضوروس علی ولدها.	و نرید لَأَنْ نَمُنَّ علی الذین استضعفوا فی الأرض و نجعلهم أنمئة و نجعلهم الوارثین. ^۲
عن أبی عبد الله (ع) فی قول الله عَزَّ و جَلَّ و لقد وصلنا لهم القول لعلهم يتذكرون. ^۳	و لقد وصلنا لهم القول لعلهم يتذكرون. ^۳
عن أبی عبد الله الجدلی قال: قال لی أمیر المؤمنین (ع) یا أبأ عبد الله هل تدری ما الحسنة التي من جاء... و جوههم فی الفار قلت لا قال الحسنة مودتنا أهل البيت و السینة عداوتنا أهل البيت.	من جاء بالحسنة فله خیر منها و هم من فزع يومئذ آمنون* و من جاء بالسیئة فکببت و جوههم فی الفار هل تجزون إلا ما کنتم تعملون. ^۴
... عن أبی عبد الله (ع) قال الحسنة ولاية أمیر المؤمنین (ع).	----- ^۵
... عن أبی جعفر (ع) قال: سألته عن قول الله عَزَّ و جَلَّ فأنم و جهک للذین حنیفہ فطرت الله التي فطر الناس علیها. ^۶	فأنم و جهک للذین حنیفہ فطرت الله التي فطر الناس علیها. ^۶

۱. (۹۶/۷).

۲. (۲۸/۵).

۳. (۲۸/۵).

۴. (۸۹/۲۷-۹۰).

۵. (۸۹/۲۷-۹۰).

۶. (۳۰/۳۰).

۵-۴. جری و تطبیق

مقصود از جری و تطبیق انطباق مفاهیم عام و مطلق قرآن بر مصادیق جدیدی است که در عهد نزول سابقه نداشته است. (تجلی جاودانگی قرآن در قاعده جری و تطبیق، ۶۶ - ۵۱). با این تعریف مراد از گونه روایات جری و تطبیق، روایاتی است که مضمون کلی آیات را بر مصادیق تطبیق می‌کند و در بعضی موارد مصداق اتم را بیان و لزومه همه مصادیق را بیان نمی‌کند. ۳۱۸ روایات از روایات تفسیری ابن‌المهیار مربوط به مصداق آیات است. در این جا چند نمونه را به صورت جدول آورده‌ایم:

آیات	روایت
و إن كادوا ليفتنونك عن الذي أوحينا إليك لتفترى علينا غيره و إذا لاتخذوك خليلاً ^۱	... عن أبي جعفر (ع) قال و إن كادوا ليفتنونك عن الذي أوحينا إليك في علي (ع).
و ننزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة للمؤمنين و لا يزيد الظالمين إلا خساراً ^۲	... عن أبي الحسن موسى عن أبيه (ع) قال ... و لا يزيد الظالمين لآل محمد إلا خساراً ...
۳	... عن أبي عبد الله (ع) أنه قال فأبى أكثر الناس بولاية علي إلا كفوراً.
هنالك الولاية لله الحق هو خيرٌ ثواباً و خيرٌ عقاباً ^۴	... عن أبي جعفر (ع) قال: قلت له قوله تعالى هنالك الولاية لله الحق هو خيرٌ ثواباً و خيرٌ عقاباً قال هي ولاية علي (ع).
إن الذين آمنوا و عملوا الصالحات كانت لهم جنات الفردوس نزلاً ^۵	... عن علي (ع) أنه قال لكل شيء ذووة و ذووة الجنة جنة الفردوس و هي لمحمد و آل محمد (ص).

۱. (۱۷/۷۳).

۲. (۱۷/۸۲).

۳. (۱۷/۸۲).

۴. (۱۸/۴۴).

۵. (۱۸/۱۰۷).

۶-۴. مرتبط

روایاتی که آگاهی‌های غیر تفسیری، معنا و مفهومی مرتبط با آیه را ذکر کرده‌اند. ۳۲ روایات از روایات تفسیری ابن‌المهیار مفاهیمی مرتبط با آیات را مطرح کرده‌اند. این روایات ذیل هیچ‌کدام از گونه‌های قبلی قرار نمی‌گیرند و لذا اسم این گروه از روایات را مرتبط قرار داده‌ایم. در ادامه نمونه‌هایی را گزارش می‌کنیم:

آیات	روایت
و إذا وقع القول عليهم أخرجنا لهم دابة من الأَرْض تكلمهم أن الناس كانوا بآياتنا لا يوقنون. ^۱	... قال رسول الله (ص): تخرج دابة الأَرْض و معها عصا موسى (ع)، و خاتم سليمان (ع)، تجلو وجه المؤمن بعصا موسى (ع)، و تسم وجه الكافر بخاتم سليمان (ع).
الذين يحملون العرش و من حوله يسبحون بحمد ربهم و يؤمنون به و يستغفرون للذين آمنوا... ^۲	... قال رسول الله (ص) لقد صلت الملائكة على علي سنتين لأنما كنا نصلی و ليس معنا أحد غیونا.
و لما ضرب ابن مريم مثلاً إذا قومك منه يصدون* و قالوا آلأهتنا خیر أم هو ما ضربوه لك إلا جدلاً بان هم قوم خصمون. ^۳	... قال علی (ع) مثلی فی هذه الأمة مثل عیسی ابن مریم أحبه قوم فغالوا فی حبه فهلکوا و أبغضه قوم فأفرطوا فی بغضه فهلکوا و اقتصد فیهم قوم فنجوا.

از مجموع ۵۶۳ روایت تفسیری ابن‌ماهیار، ۳۱۸ روایت جری و تطبیق، ۵۹ روایت تفسیری - تبیینی، ۱۳۳ روایت سوره‌شناخت، ۸۶ روایت تأویلی، ۳۲ روایت مرتبط و ۵ روایت معناشناخت به دست ما رسیده است. بیشترین فراوانی روایات ابن‌ماهیار در گونه جری و تطبیق و کمترین آن در گونه معناشناخت

۱. (۲۷/۸۲).

۲. (۷-۸/۴۰).

۳. (۵۷-۵۸/۴۳).

است. همچنین در تعداد نقل روایت از معصومین (ع)، بیشترین تعداد روایت از امام باقر و صادق (ع) و کمترین آن از حسنین (ع) و امام سجاد (ع) است. شایان ذکر است تعداد نقل روایت از صحابه نیز در گونه سوره/آیه شناخت، بیشترین و معنا شناخت کم‌ترین را به خود اختصاص داده است. در مجموع روایات تفسیری ابن ماهیار در گونه جری و تطبیق و سوره شناخت بیشترین تعداد را در نقل از معصومین (ع) به خود اختصاص داده است. که خود حاکی از این است که بیشتر روایات تفسیری ابن ماهیار، همانطور که از نام آثار او پیداست، در باب پرده کنار زدن از بطون و معنای بعید آیات، تطبیق و جریان دادن آن بر مصادیق اتم و اکمل آن است. پس از آن نیز شامل گونه سوره شناخت و تفسیری - تبیینی است که مربوط به معنای ظاهری آیات، و شأن نزول و ... است. دو جدول ذیل فراوانی گونه‌ها و مصادر وی را بیان می‌کنند.

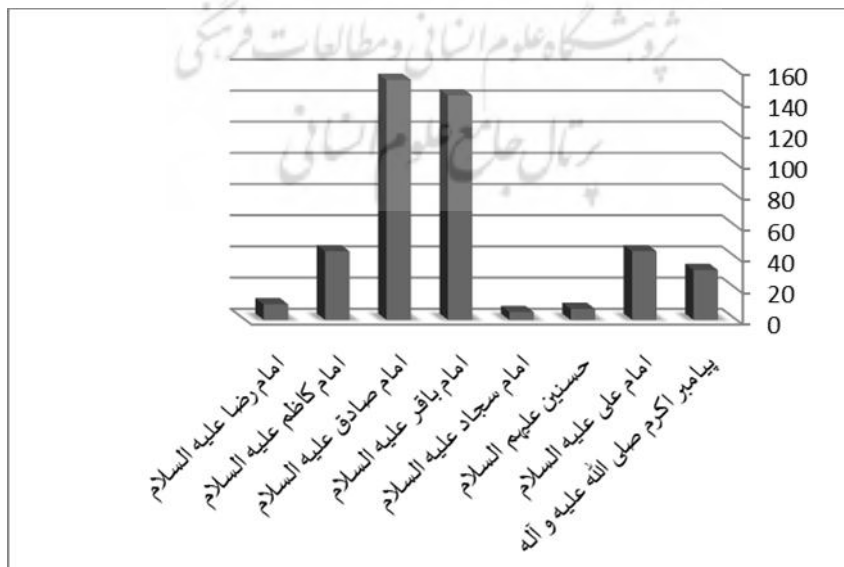
گونه‌شناسی روایات ابن ماهیار

گونه‌های روایات تفسیری ابن ماهیار از معصومان

گونه	پیامبر (ص)	علی (ع)	حسنین (ع)	سجاد (ع)	باقر (ع)	صادق (ع)	موسی (ع)	رضا (ع)
جری و تطبیق	۹	۱۶	۲	۴	۱ ۰۸	۹۴	۳۳	۱۰
تأویلی	۳	۷	۱	-	۲ ۹	۳۳	۴	۲
تبینی	۵	۱۱	۱	۱	۳ ۹	۶۵	۱۱	۳
سوره شناخت	۱۲	۱۱	۳	-	۲ ۸	۲۹	۶	۲
معنا شناخت	-	۱	-	-	-	۲	-	-
مرتبط	۲	۱	-	-	۳	۵	۱	-

گونه‌های روایات تفسیری ابن ماهیار از معصومان از صحابه

-	جری و تطبیق	تأویلی	تبیینی	سوره شناخت	معنا شناخت	مرتبط
صحابه	۴۵	۱۵	۳۳	۷۴	۱	۱۴

نتیجه‌گیری

کتاب تفسیر القرآن ابن ماهیار که در برخی از کتب رجالی و تراجم نگاری به التفسیر الکبیر مشهور شده است از چهار بخش با محتوای تأویل قرآن در شان رسول خدا، اهل بیت، شیعیان و دشمنان آنان تدوین شده است. با توجه به فراوانی نقل روایات گونه جری و تطبیق با محوریت امامت و ولایت، می‌توان احتمال داد از ثمرات این موضوع، پذیرش و نگاه مثبت جامعه شیعی به روایات تأویلی و گسترش رویکرد محدثین و مفسرین امامیه به این گونه از روایات بوده باشد. تفسیر ابن ماهیار در شمار تفاسیر روایی قرن چهارم هجری از امتیاز حضور در عهد تدوین میراث روایی امامیه برخوردار است؛ تأیید رجالیان امامیه بر دانش و شخصیت ابن ماهیار از ابن ماهیار شخصیتی مورد اعتماد نزد عالمان پسین ساخته و طبیعی می‌نماید که علوم و معارف قرآنی که از طریق روایات وی گسترش یافته، مورد اعتماد آنان قرار گرفته و به سرعت به منابع حدیثی راه یافته باشد. شیخ طوسی، طریق به تفسیر ابن ماهیار داشته است و از عبارت نجاشی شهرت آن قابل اثبات است. ابن ماهیار روایات تفسیر خود را از منابع مکتوب پیشین گردآوری کرده است و به گونه‌ای تفاسیر روایی پیشین را با موضوع فضائل و مثالب، گزینش موضوعی کرده است. اکثر

روایات تفسیری ابن ماهیار از کتب سید بن طاووس (محاسبة النفس، الیقین، سعد السعود) و تأویل الآیات استرآبادی بازیابی و استخراج شده است. برآیند روایات تفسیری ابن ماهیار، بیانگر نقش دو مبنای بنیادی در نظریه تفسیری اوست: یک) مرجعیت معصومین در تفسیر قرآن: این مبنا از گزارش روایات متعدد قرآنی او از معصومین و نگاشتن تفسیر روایی هویدا است و از محتوای برخی از آن‌ها می‌توان نتیجه گرفت از نظر ابن ماهیار، نقش عترت پیامبر در مرجعیت تفسیری، همان نقش پیامبر می‌باشد و بازتاب و مکمل آن. وی شواهدی برای رواج روایات تأویلی و جری و تطبیق از صحابه با گرایش شیعی نیز نقل کرده است تا قرینه ای بر حضور این روایات در عصر صحابه نیز باشد. دو) باورمندی به معانی باطنی آیات: وجود روایات قرآنی متعدد، با مفاهیم و مصادیق تأویلی و بطنی و پرداختن به واژگان یا عبارات قرآن، با شیوه جری و تطبیق، نشان از باورمندی ابن ماهیار به معانی فراطاهری و مصادیق فرازمانی قرآن دارد. شایان ذکر است وجود یا عدم وجود برخی گونه‌ها (همانند روایات فضائل آیات یا سور، قرائات، نکات ادبی، معانی لغوی واژگان و...) در میان روایات وی ممکن است ناشی از برخی مبانی وی باشد ولی به همان مقدار نیز ممکن است تحت تأثیر نیاز جامعه و شرایط زمان، بوده باشد، البته نقش دیدگاه صاحبان منابع گزارش کننده روایات و شرایط اجتماعی ایشان نیز نباید از نظر دور بماند.

منابع

- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، *معالم العلماء*، نجف اشرف، المطبعة الحیدریة، چاپ اول، ۱۳۸۰ ق.
- ابن طاوس، علی بن موسی، *سعد السعود للنفوس منضود*، قم، دار الذخائر، چاپ اول، بی تا.
- _____، *محاسبة النفس*، محقق: ابراهیم بن علی کفعمی، انتشارات مرتضوی، ۱۳۷۶.
- _____، *الیقین باختصاص مولانا علی (ع) بإمرة المؤمنین*، قم، دارالکتاب، چاپ اول، ۱۴۱۳ ق.
- استرآبادی، علی، *تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة*، قم، مؤسسة النشر الإسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
- افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، *تعلیقة أمل الأمل*، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ ق.
- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، بیروت، دارالاضواء، بی تا.
- امین، حسن، *مستدرکات أعیان الشیعة*، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، بی تا.
- امین، محسن، *أعیان الشیعة*، تصحیح: حسن امین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۲ ق.
- تبریزی، جعفر سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، قم، مؤسسه امام صادق (ع)، بی تا.
- تفرشی، مصطفی بن حسین، *نقد الرجال*، قم، مؤسسه آل البيت (ع)، چاپ اول، ۱۴۱۸ ق.

- تقی‌الدین حلی، حسن بن علی، رجال، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، *أمل الآمل*، مصحح: احمد حسینی، قم، دارالکتاب الإسلامی، ۱۳۶۲ ق.
- درایتی، مصطفی، *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)*، انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۹.
- راد، علی، «شیوه‌های بازیابی میراث مفقود اسلامی (معرفی کتاب التراث بین الحوادث و الأنبعث، حکمت بشیر یاسین)»، آینه پژوهش، شماره ۸۵.
- _____، «گونه‌شناسی روایات تفسیری از نظریه تا تطبیق»، *دو فصلنامه تفسیر اهل بیت (ع)*، شماره سوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، صص ۶-۳۵.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *مفردات ألفاظ القرآن*، محقق: صفوان عدنان داوودی، بیروت-دمشق، دار القلم-الدار الشامیة، ۱۴۱۲ ق.
- رضایی اصفهانی، محمد علی، «تجلی جاودانگی قرآن در قاعده جری و تطبیق»، *فصلنامه اندیشه دینی*، پیاپی ۲۵، دانشگاه شیراز، زمستان ۱۳۸۶، صص ۵۱-۶۶.
- شهیدی، روح‌الله، «ملاک‌های قدما در ارزیابی و نقد حدیث در آئینه فهرست‌های رجالی»، *حدیث و اندیشه*، شماره ۳، بهار-تابستان ۸۶، صص ۱۳۷-۱۵۴.
- طوسی، محمد بن حسن، *الفهرست*، نجف، المكتبة المرتضویة، بی‌تا.
- _____، رجال، قم، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، ۱۴۱۵ ق.
- علامه حلی، حسن بن یوسف، *ایضاح الاشتباه*، تحقیق: محمد حسون، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۱۱ ق.
- _____، *خلاصة الاقوال من معرفة أحوال الرجال (رجال العلامة الحلی)*، نجف اشرف، چاپ دوم، ۱۳۸۱ ق.
- عمادی حائری، محمد، *بازسازی متون کهن حدیث شیعه: روش، تحلیل*، تهران، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۸.
- غلامشاهیان، فاطمه، *بازیابی، گونه‌شناسی، اعتبارسنجی سندلی: روایات تفسیری ابن‌المهیار*، راهنما: دکتر علی راد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم، دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۲.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، *بحار الأنوار لجامعة لدرر الأخبار الأئمة الأطهار (ع)*، بیروت، إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
- نجاشی، احمد بن علی، رجال، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۵.